MAHDUM-I A’ZAM MEMORIAL-ME’MORIY MAJMUASI TARIX VA SAN’ATSHUNOSLIK FANLARARO TADQIQOTLARI KONTEKSTIDA

G‘aniyev M.F.
GDPI tayanch-doktoranti
+998901030269

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston tarixiy-madaniy va me’moriy yodgorliklarini tadqiq etishda tarix hamda san’atshunoslik fanlari integratsiyasining metodologik ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot obyekti sifatida XVI asrga oid Samarqand yaqinidagi Dahbed (Mahdumi A’zam) majmuasi tanlangan. Ishda birlamchi yozma manbalar (Hasan Nisoriy, Zayniddin Vositiy va Mahdumi A’zam asarlari), vaqf hujjatlari, epigrafik va xattotlik bitiklari hamda me’moriy-stilistik va kompozitsion tahlil usullarining o‘zaro sintezi tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida majmuaning XVI–XIX asrlar davomidagi me’moriy evolyutsiyasi, Shayboniylar va Ashtarxoniylar davri siyosiy-g‘oyaviy muhitining me’moriy makonda aks etishi hamda Naqshbandiya tasavvufiy estetikasi va me’moriy yechimlar o‘rtasidagi konseptual bog‘liqlik isbotlab berilgan.

Kalit so‘zlar: Mahdumi A’zam majmuasi, Dahbed, tarix va san’atshunoslik integratsiyasi, birlamchi manbalar, epigrafika, vaqf hujjatlari, Naqshbandiya, Shayboniylar, me’moriy evolyutsiya, xattotlik.

Markaziy Osiyo, xususan O‘zbekiston hududida saqlanib qolgan boy tarixiy-madaniy va me’moriy meros nafaqat o‘tmish shaharsozlik hamda bezak san’atining yorqin namunasidir, balki o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy, g‘oyaviy va ma’naviy-tasavvufiy muhitini o‘zida aks ettirgan kompleks manba hisoblanadi. Bugungi kunda ushbu yodgorliklarni chuqur tadqiq etishda bir yo‘nalishli yondashuv - ya’ni obyektni faqat me’moriy-estetik nuqtai nazardan baholash yoki faqat yozma xronikalar ma’lumotlari bilan cheklanish obyektiv manzarasini shakllantirishga to‘liq imkon bermaydi. Shu sababli, me’moriy obidalarni va ularga tutash majmualarni tadqiq qilishda tarix, manbashunoslik, epigrafika, vaqfshunoslik va san’atshunoslik stilistik, ikonografik va kompozitsion tahlil fanlari integratsiyasini yo‘lga qo‘yish metodologik jihatdan dolzarb masalalardan biridir.

Tadqiqot obyekti sifatida XVI asrga oid, Naqshbandiya tariqatining yirik namoyandasi Xoja Sayyid Ahmad Kosoniy Dahbediyga bag‘ishlangan Samarqand yaqinidagi Dahbed qishlog‘ida joylashgan Mahdumi A’zam majmuasi tanlangan. Tadqiqot predmeti esa ushbu majmuani o‘rganishda birlamchi yozma, epigrafik va hujjatli manbalar hamda me’moriy-san’atshunoslik tahlillarining sintezlashuv mexanizmlari va ularning samaradorligini ko‘rsatib berishdan iborat.[“Samarqand viloyati vaqf ishlari boshqarmasi”:. I-471-fond]

Ko‘p hollarda me’moriy majmualarga berilgan san’atshunoslik tavsiflari ularning barpo etilishi hamda bosqichma-bosqich kengayishi orqasida turgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy omillardan, xususan vaqf hujjatlari hamda epigrafik manbalardan uzilgan holda olib boriladi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi - Mahdumi A’zam majmuasi misolida birlamchi manbalar va san’atshunoslik metodlarining o‘zaro integratsiyasi yodgorlik haqidagi ilmiy qarashlarni qanchalik boyitishi hamda mavjud tarixiy va uslubiy noaniqliklarni bartaraf etishdagi o‘rnini isbotlab berishdan iborat.

XVI asrda Movarounnahrda vujudga kelgan murakkab ijtimoiy-siyosiy hamda ma’naviy muhitni, xususan Shayboniylar sulolasi va Naqshbandiya tariqati o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni anglamasdan turib, Dahbeddagi Mahdumi A’zam majmuasining shakllanish jarayonini har tomonlama baholash imkonsizdir.

Mahdumi A’zam (Xoja Sayyid Ahmad Kosoniy, 1461–1542) va uning avlodlari faoliyati hamda Dahbed ziyoratgohining shakllanish tarixi bir qator o‘rta asr manbalarida o‘z aksini topgan:

Hasan Nisoriyning “Muzakkiri ahbob” asarida Mahdumi A’zamning Shayboniy hukumdorlar Jonibek Sulton, Ubaydulloxon, Baroqxon bilan munosabatlari, uning ma’naviy nufuzi va Dahbedda qaror topishi haqida qimmatli ma’lumotlar beriladi. [Ismoil Bekjonov:. 2-78.b]

Zayniddin Vositiyning “Badoe’ ul-vaqoe’” asarida esa XVI asrning birinchi yarmidagi ijtimoiy-madaniy hayot, xususan Dahbeddagi xonaqoh va uning tevarak-atrofidagi majmualarning dastlabki holati va u yerda o‘tkazilgan ma’naviy suhbatlar tavsifi berilgan.[A. Ekinci tarjimasi:.3-127.b]

Uning “Ganjnoma”, “Risolai tanbehi us-salotin” kabi asarlari majmua g‘oyaviy-tasavvufiy yo‘nalishini hamda ziyoratgohning sodda, lekin chuqur ma’naviy mazmunga ega me’moriy tamoyillarini anglashga yordam beradi.

Dahbed majmuasi, xonaqoh, masjid va unga tutash yer-suv mulklariga oid saqlanib qolgan vaqf hujjatlari binolarning dastlabki tarhi, xonalar ketma-ketligi, hududiy chegaralari va ularning vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarganligini aniq ko‘rsatib beradi.

Shayboniylar, Ashtarxoniylar va Mang‘itlar davrida berilgan suyurg‘ol, tarxonlik hamda vaqf daxlsizligi to‘g‘risidagi yorliqlar majmuaning turli asrlarda qay darajada ta’mirlangani va kengaytirilganini xronologik ketma-ketlikda tiklashga imkon beradi.

Dahbed majmuasidagi eng muhim va boy birlamchi manbalardan biri bu - epigrafik yozuvlardir: Majmua markazida joylashgan katta marmar suppa (*dahma*) ustida Mahdumi A’zam va uning sulolasi vakillari hamda Yalangto‘sh Bahodir va

uning qizining sag‘analari joylashgan. Ushbu sag‘analardagi xattotlik san’ati namunalari: sulsi va nasta’liq xatlari marhumlarning vafot etgan sanalari, shajaralari hamda unvonlarini aniq belgilashga xizmat qiladi.

Sag‘analardagi Qur’on oyatlari, hadislar va tasavvufiy she’riy baytlar shunchaki bezak emas, balki dafn etilgan shaxslarning ijtimoiy-diniy maqomi hamda davr kalligrafik maktabining rivojlanish darajasini aks ettiradi.

Dahbeddagi Mahdumi A’zam majmuasi Markaziy Osiyo shaharsozlik va ziyoratgoh me’morchiligida o‘ziga xos ochiq va yopiq makonlar sintezini namoyon etadi. XVI–XIX asrlar davomida bosqichma-bosqich shakllangan ushbu majmua Shayboniylar va keyingi davrlar me’morchilik hamda amaliy san’at an’analarini o‘zida jamlagan.[Muraltov A, Boboyev H:.4-212-bet]

Balandligi taxminan 1,5–2 metr bo‘lgan, to‘rtburchak shakldagi baland suppa xorazmcha va samarqandcha marmar o‘ymakorligi uslubida ishlangan. Dahma ustida Mahdumi A’zam hamda uning avlodlari, shuningdek, jamiyatda yuqori mavqega ega bo‘lgan shaxslarning marmar sag‘analari joylashgan. San’atshunoslik nuqtai nazaridan bu uslub Naqshbandiya tariqatining “kamtarona va ochiq qabr” (kamtarinlik) konsepsiyasini aks ettiradi.

1-rasm. Mahdumi A’zam (Xoja Sayyid Ahmad Kosoniy, 1461–1542) ziyoratgohi hozirgi ko‘rinishi.

Majmuaning eng qadimiy yopiq binosi bo‘lib, markaziy gumbazli zaldan iborat. Bino poydevori va devorlarida XVI asr O‘rta Osiyo gumbazkorlik san’atiga xos bo‘lgan *toq-u ravak* arka va gumbaz osti bag‘allari tizimi mahorat bilan qo‘llanilgan.[Kattayev K. *Mahdumi A’zam va Dahbed*– Samarqand:.5-244-bet.]

Majmua tarkibidagi ustunli masjid va ochiq ayvonlar keyingi davrlar me’moriy qatlamlarini ko‘rsatadi. Bu yerda O‘rta Osiyo yog‘och o‘ymakorligi hamda sharqona milliy naqqoshlik san’ati yorqin namoyon bo‘ladi.

Majmuadagi san’atshunoslik tahlili bir nechta asosiy amaliy san’at turlarini qamrab oladi:

Masjid va ayvon ustunlari, eshik hamda panjaralardagi geometrik *(girih)* va o‘simliksimon (*islimiy*) naqshlar. Ustun ko‘za va bo‘g‘izlaridagi murakkab o‘ymakorlik ishlari Samarqand va Farg‘ona yog‘och o‘ymakorlik maktablarining o‘zaro ta’sirini ko‘rsatadi.

Xonaqoh va masjidning ichki interyerida ganch o‘ymakorligi hamda gumbaz osti *muqarnas* bezaklaridan unumli foydalanilgan. Bezaklardagi soddalik va simmetriya tasavvufiy estetikaga mos ravishda og‘ir vizual yuklama yaratmaydi.

Dahma hamda sag‘analarda qo‘llanilgan marmar o‘ymakorligi alohida san’at asaridir. Tosh yuzasidagi bo‘rtma naqshlar, hoshiyalar va kalligrafik yozuvlarning chiroyli garmoniyasi XVI–XVII asrlar *sangtaroshlik* san’atining yuqori darajasidan dalolat beradi.

Dahbeddagi Mahdumi A’zam majmuasini har ikkala fan usullari sintezida o‘rganish natijasida obyekt haqida quyidagi konseptual va ilmiy xulosalarga erishiladi: San’atshunoslik tahlilida majmuadagi *Dahma* va *Xonaqoh*ning mahobati hamda markaziy o‘rni yaqqol ko‘zga tashlanadi. Tarixiy manbalar (masalan, “Muzakkiri ahbob” va vaqf hujjatlari bilan solishtirilganda, bu me’moriy yechim Movarounnahrda Shayboniylar hukumronligi davrida davlat va tasavvuf pirlari o‘rtasidagi ittifoqning moddiy ko‘rinishi ekani oydinlashadi.

Shayboniy hukmdorlar Jonibek Sulton, Ubaydulloxon va keyinchalik Yalangto‘sh Bahodir o‘z hokimiyatini ma’naviy jihatdan qonuniylashtirish uchun Naqshbandiya pirlariga ehtirom ko‘rsatgan va majmuani doimiy ravishda kengaytirib, ta’mirlab turgan. Me’morchilikdagi muhtashamlik aynan shu siyosiy-diniy doiralarning maqsadlariga xizmat qilgan.

San’atshunoslik nuqtai nazaridan majmuada turli asrlarga oid me’moriy uslublar XVI asr gumbazli xonaqohi, XVII asr dahma san’ati va XIX asr yog‘och o‘ymakorlik ayvonlari bir-biriga ulanib ketgan. Birlamchi yozma manbalar hamda vaqf yorliqlari

ushbu qurilish va ta’mirlash bosqichlarining aniq sanalarini tiklash imkonini beradi. [F. Abduxoliqov, E. Rtveladze, A. Hakimov va B. Abduhalimov:.6-115.b]

XVI asrda birinchi yarmi Dastlabki xonaqoh hamda Mahdumi A’zam qabri atrofidagi dastlabki sag‘analar paydo bo‘lgan. Keyingi asrlar davomida Yalangto‘sh Bahodir davrida dahmaning qayta tartiblanishi, atrofdagi majmuaning kengaytirilishi va uning qizi uchun marmar sag‘ana o‘rnatilgan.

Sag‘analardagi kalligrafik bitiklar san’atshunos uchun davr xattotlik va sangtaroshlik maktabi darajasini ko‘rsatib bersa, manbashunos uchun dafn etilgan shaxslarning aniq shajarasi, vafot yillari va unvonlarini aniqlashda birlamchi hujjat bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda O‘zbekistonning boy tarixiy-madaniy va me’moriy merosini, xususan Samarqanddagi Dahbed (Mahdumi A’zam) majmuasini tadqiq etishda tarix va san’atshunoslik fanlari integratsiyasini qo‘llash bo‘yicha olib borilgan ushbu tadqiqot quyidagi ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi:

Me’moriy yodgorliklarni faqatgina ularning tashqi ko‘rinishi va dekorativ-uslubiy xususiyatlari bo‘yicha baholash yoki faqat yozma xronikalar va arxiv hujjatlari bilan cheklanish obyekt haqida yuzaki hamda bir yoqlama tasavvur beradi. Tarixiy manbashunoslik va san’atshunoslik tahlili obidaning yaratilish va evolyutsiya bosqichlarini to‘liq tiklashga imkon beradi.

Majmuadagi *dahma*ning sodda hamda ochiq marmar suppa ko‘rinishida ishlanishi va xonaqoh interyeridagi bosiqlik Naqshbandiya tariqatining kamtarinlik hamda ma’naviy poklik konsepsiyasi bilan bevosita bog‘liq. Birlamchi manbalar (tasavvufiy risolalar) ushbu me’moriy va san’atshunoslik yechimlarining konseptual poydevorini ochib beradi.

Tarix va san’atshunoslik integratsiyasi metodologiyasi O‘zbekiston hududidagi boshqa murakkab me’moriy va ziyoratgoh majmualarini tadqiq etish, ularni ilmiy va xronologik jihatdan to‘g‘ri atributsiya qilish hamda ilmiy va restavratsiya ishlarini to‘g‘ri yo‘naltirishda amaliy namuna bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Dahbed majmuasi epigrafikasi va vaqf hujjatlari / O‘zR MDA (O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi) I-471-fond — “Samarqand viloyati vaqf ishlari boshqarmasi” fondlari.

2. Hasan Nisoriy. *Muzakkiri ahbob* (Do‘stlar yodnomasi) / Fors tilidan tarjima, so‘zboshisi va izohlar muallifi: Ismoil Bekjonov. – Toshkent: Yozuvchi, 1993.

3. Zayniddin Vositiy. *Badoe’ ul-vaqoe’* (Nodir voqealar) / A. Ekinci tarjimasi. – Toshkent: Fan, 1979.

4. Muraltov A., Boboyev H. *Samarqand me’moriy obidalari tarixi va san’atshunoslik tahlili.* – Toshkent: O‘zbekiston, 2012.
5. Kattayev K. *Mahdumi A’zam va Dahbed:* Tarixiy-manbashunoslik va tasavvufiy tadqiqotlar. – Samarqand: Sug‘diyona, 2004.
6. F. Abduxoliqov, E. Rtveladze, A. Hakimov va B. Abduhalimov- O‘zbekiston obidalaridagi bitiklar (Epigrafika Uzbekistana): Samarqand. – Toshkent: Uzbekistan, 2015.